

A történelem párhuzamos tudományai: a kölcsönös érzékenyítés és újratalálkozás esélyeiről

Zoltán Boldizsár Simon: *History in Times of Unprecedented Change: A Theory for the 21st Century.*

Bloomsbury Academic, London – New York, 2019. 209 oldal.

A 20. század végén alapított, azóta világszerte erőteljesen terjeszkedő, és számos kisebb kiadót magába olvasztó brit Bloomsbury egyik legerősebb részlegévé az elmúlt években a történelemmel foglalkozó divíziója fejlődött. Olyannyira, hogy a piacra dobott ismeretterjesztő és szakkönyvei mellé nemrég egy rangos nemzetközi szakértőgárdával hitelesített,¹ intézményi előfizetéssel elérhető digitális tudástárat is létrehozott a világ felsőoktatásában történelmet tanítók és tanulók számára.² A küldetése szerint a történetírás *elméletének*, *módszerének* és *történetének* (vagyis a historiográfiának) valamennyi lényeges aspektusához hasznos tartalmakat kínál oldal egyedi, lektorált szakkikkkel, lassan félszáz e-könyvvel, kidolgozott tematikus taxonómiával és interaktív időegyenessel (timeline) csábít kalandozásra és ismeretszerzésre.

E három, önállóan is létező aldiszciplína közül a legforróbbnak, legtöbb kihívást hordozónak ma általában a történetelméletet tekintik.³ Emellett könnyen a módszerre terelhetné a figyelmünket a kvantitatív fordulat (az adatrögzítés és feldolgozás, majd a „nagy adat”, a digitális adatkezelés és ábrázolás forradalma) vagy a régészet arzenáljának rohamos fejlődése – csakhogy a módszereket a történelmi műhelymunka használja, nem az elmélet. (Az elmélet nyersanyaga a másik elmélet.) A történetírói praxis maga, amely szintén nem egyetlen tömbből faragott, homogén minőség, hanem – Gyáni Gábor szavaival⁴ – az egymás mellett élő *választható változatok* együttese, amely mögött még ott kavargó a lehetséges történelmi tárgyak szinte végtelen, sokdimenziós problémateret is. Ebben pedig még azok a társtudományok is jelen vannak, amelyek erősen befolyásolják a történetírói szemléletet, fogalomkészletet és világlátást, élükön az

¹ A közel száz fős testületnek három magyar tagja van: Pók Attila, Erős Vilmos és Simon Zoltán Boldizsár.

² Bloomsbury History: Theory & Method: <https://www.bloomsbury.com/us/discover/bloomsbury-digital-resources/products/bloomsbury-history-theory-method/> – utolsó letöltés: 2022. február 9.

³ Ezt mi sem mutatja jobban, mint ha szemügyre vesszük, mostanra mennyi új fejlemény kívánkozna a legutóbbi, több mint tizenöt éve megjelent kétkötetes, alapos magyar nyelvű válogatásba (Gyurgyák–Kisantal [szerk.] 2006).

⁴ Gyáni 2020: 36.

antropológiával és a szociológiával, de mondhatnánk az ökológiai, az evolúciós vagy legújabban a klímatudományi kontextust, esetleg az antropocénnek a geológiai és a történeti idő közös metszetéből képzett fogalma köré épülő diskurzusokat.

Mindeközben az elméleti útkeresések elég távoli területeket sodornak egymás mellé, amelyeket jól szemléltet, ha azokat a kérdéseket listázzuk, amelyekre a történetelméleti munkák a válaszokat keresik. Belátható, hogy két különböző kisvilágban járunk, amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy *mit csinál a történész, amikor megalkotja a történeti tudást*, és amikor arra, hogy *milyen kérdések ismeretéről nem árt tudnia, amikor ezt teszi*.⁵

Ám ha a kérdés úgy hangzik, hogy *milyen megfontolások mentén gondolkodunk egyáltalán a történelemről, mint a tudásalkotás tárgyáról*, már egy harmadik irányba mozdulunk el. Az új kérdés ugyanis az előzőek tárgyára vonatkozik: metaelméleti természetű,⁶ s mint ilyen, még mindig az elméleti kisvilág részeként tehető fel. De ez már egyben határvidék is: amikor egyes gondolkodók a történelem értelmét kezdik faggatni, arra kíváncsiak, hogyan lehetséges a történelem, milyen helye van benne a determinációnak, hogyan viszonyuljunk a történeti időhöz, miként ismerhetőek meg a világ részeként korábbi korszakok eseményei és viszonyai, s hogy ezen keresztül mit mondhatunk el az emberről mint társadalmi és morális lényről, át is sodródunk a *történetfilozófia* birodalmába.

A témák és a hozzájuk tartozó tudásformák határozott elkülönítése nemcsak diszciplína-, hanem identitásképző is. Szakmai csoportok és magányos kutatók a többi területtől elhasonítva keresik és találják meg a csak rájuk érvényes önzonosság-elemeket. Saját nyelvüket beszélik és fejlesztik tovább, emiatt az egyes területek között folyamatosan nő a terminológiai és a narratív szakadék. Egy intézménytörténésznek az obskúrus szakkifejezésekkel tűzdelt történetfilozófiai mű érthetetlen, az eseménytörténész riadva néz a statisztikai elemzési módszerek matematikájára, a történetelmélet művelője pedig kevés kényszert érez arra, hogy friss szaktörténeti kutatások eredményeit szisztematikusan nézze át. Ráadásul mindez egy fokozatosan táguló probléma- és témauniverzumban történik, ahol szakadatlanul újabb és újabb részterületek sarjadzanak ki, fűződnek le a régiekből. A tématerkép objektumai osztódással szaporodnak, és ezt kisebb tempóban ugyan, de valamennyire követi azok száma is, akik hivatásszerűen foglalkoznak történettudományi kérdésekkel.

Nem kétséges, hogy ez a szakosodási nyomás szükségszerű, és sok-sok heurisztikus felismerés születésének forrása. De az önállóságnak ezzel párhuzamosan az is értelmet ad, hogy a jól elkülönített tárgyakon végzett nagyobb felbontású elemzések és vizsgálódások eredményei oda és vissza képesek befolyásolni és

⁵ E két „kisvilág” bemutatásakor is Gyáni Gábor fordulatait használom (Gyáni 2020: 16).

⁶ Természetesen létezik metamódszertani és metahistoriográfiai szint is: amikor egyre kiterjedtebb szakmai eszmecserékbe kapcsolódunk be a történeti események ágens alapú modellezésének vagy a szimulációk használatának lehetőségeiről, a módszerre vonatkozó párbeszéd részesei vagyunk. A historiográfia története pedig metahistoriográfia.

alakítani egymást. Kölcsönös ismeretük és figyelembevételük emiatt egyenesen szükségszerűnek és elkerülhetetlennek tűnik: az innovatív módszertanok révén a történeti tudás új rétegei képződnek, amelyek átírják a rekonstrukciós logikákat, a mesélt történeteket, a leírás fogalmi kereteit és akár teljesen új elemzési-értékelési-kontextusteremtési utakra vezethetnek. Az esetek egy részében ez erős kihívást jelent azokra az elméletekre nézve, amelyek nyersanyaga és tipikus argumentumai egy immár meghaladott, átírandó hagyományból vették. Az elméletek aztán egy halom kínzó kérdéssel szembesülnek, útkereséseik és a megnyíló vitaterek szinte vonzzák a textuális történetírói termés szakadatlan újralátogatását, miközben erősödik a nyomás a nyitott kérdések eldöntését támogató újabb módszertani megoldások megteremtése iránt – s eközben melleleg a historiográfia új fejezetei íródnak. Léteznek természetesen más „bejárás” utak, pláne, ha a kölcsönös hatásgyakorlás esetei közé a társtudományokat és a történetfilozófiát is beemeljük. Vagyis az önálló identitások és szöveg-hagyományok megteremtésén, a különböző területek elhasonításán túl legalább annyira érvényes kérdés az egybefonódásuk, az egymáshoz visszatalálás sokszínű forgatókönyveivel, a kölcsönös tanulás és inspiráció esélyével.

A Magyarországról induló, de nemzetközi figyelmet keltő kötetek és tanulmányok sorát immár egy bielefeldi műhely tagjaként angolul jegyző Simon Zoltán Boldizsár egy korábbi tanulmányában úgy látja, hogy mindez nagyon gyakran nemcsak lehetőség, hanem normatív elvárás is: „A történetírás elméleti kérdéseivel foglalkozó teoretikusok és filozófusok nagyobb részét [...] az tenné boldoggá, ha elméleti meglátásaik nem pusztán az elméletalkotás gyakorlatát formálnák, hanem jobb esetben praktikus jótanácsként, rosszabb esetben pedig diszciplináris alapvevészként pozitív hatást gyakorolnának a történetírás gyakorlatára is.”⁷

Nem kétséges, hogy ezekben a szellemi vállalkozásokban és csatákban (amelyet az angol műnyelv az 'enterprise' használatával viszonylag jól kifejez⁸) felértékelődnek a közvetítésre, hídépítésre, hibrid diskurzusok létrehozására alkalmas, több szakmai kisvilág nyelvét beszélő kutatók és kutatóközösségek. Simon legalább két ponton nagyon otthonosan mozog: pályakezdésétől fogva erősen támaszkodik a történelem vezető elméleti irányzatainak mély és sokszorosán átszűrt ismeretére, másrészt szakadatlanul a poszt-narrativistaként megújuló történetfilozófia lehetőségeit faggatja. Ám határozott érték- és pozícióválasztása ellenére mindvégig árnyalt és önreflexív marad: tudományos szempontból ugyan leginkább „kifáradónak” látja és láttatja a narrativizmust és „összeomlónak”

⁷ Simon 2011.

⁸ Ennek a megjegyzésnek a kapcsán tartom szükségesnek megindokolni, miért adom meg zárójelben minden esetben angolul is azokat a kulcskifejezéseket, amelyek használata jelen cikk során nélkülözhetetlen. Ha ezeknek pusztán egy-egy magyar megfelelője szerepelne a szövegben, egyrészt nem minden esetben lenne egyértelmű a fogalomhasználat kategoriális felépítettsége. Másrészt mindazok számára, akik nem annak a történetfilozófiai diskurzusnak a részesei, amelynek szereplőjeként Simon a maga hozzájárulását könyvvé rendezte, javarészt idegenül is hathatnak. Az ismerkedés legjobb útja pedig az ízeletetés, mérlegelés, az angol és a magyar változat egymásra vonatkoztatása.

a történetmesélés hagyományát, ám értelmes feladatnak tartja azoknak a jelentéssel teli ösvényeknek a keresését, ahol „a narrativizáláshoz kötődő mély belső elköteleződésünkkel mégis ki lehet békülni”.⁹ Tisztában van vele, hogy „a történetelmélet az univerzalizmusából fakadóan képtelen a történetírás új korszakának megnyitására, illetve, ha egyáltalán létezik olyasmi, hogy a történetírás új korszakát megnyitó ragyogó út, akkor azt nem a történetelmélet kövezi ki”.¹⁰ Sőt, számos olyan pontot azonosít, ahol „a történetfilozófia mostanra megszűnt a különböző elméleti irányzatok integratív keretrendszereként létezni”.¹¹

Ezzel a munícióval felszerelve érdemes túlélőtúrára indulni Simon 2019-ben megjelent, összegző és új irányokat egyaránt megjelenítő könyvébe, amelyet ajánlóiban „mérőföldkőnek”, hol „a történelem valódi fogalmának újragondolását célzó ambiciózus javaslatnak”, hol „ügyes és gondolkodásra serkentő hozzájárulásnak” tartanak (hátlap idézetek).

„A történelem” – kezdi már az előszót is tételmondatokkal Simon – „az újdonságról szól”. Nem a múlt megalkotása a lényeg, hanem annak a megragadása, hogy „a múlthoz képest mi rajzolódik újként ki a jövőre nézve, és mi az új a jelenben” (vii).¹² És nem egyszerűen és nem elsősorban az érzékelt különbségről (perceived difference) van szó: a lényeg az, hogy előrelátó képességünkkel milyen különbségek megjelenését feltételezzük a múlt és a jelen között, a jövőre függesztett tekintettel (anticipated difference). Így lesz a modern nyugati történeti érzékenység sarokköve a megtapasztalt jelen (experienced present) alapján várható és valószínűsíthető jövő (expected future), majd még egy lépéssel tovább a társadalommal kapcsolatos kívánatos jövőállapot (desired future state of human affairs).

A történelem e jellegzetes „nyugati” felfogása a késő-felvilágosodás terméke, az emberi viszonyok és tevékenységek pedig nemcsak a történeti folyamatok nyersanyagát kínálják, hanem a változások magyarázata is bennük rejlik (nem természetfeletti létezőkben vagy természettörvényekben). Nem véletlen az időzítés sem: „a 18. század vége hozta el annak a szakadéknak a megnyílását, amely a korábbi tapasztalatok és a közeljövő előrejelezhetősége között megnyílt. A Múlt és a Jelen közti különbség látványosan nőtt, miközben a megélt idő törésvonalra került, afféle átmeneti állapotként, amelyben immár szakadatlanul új és váratlan dolgok történnek csak” (xi).

Simon két alkalommal is érvelésébe illeszti a fenti Koselleck-idézetet, mert ez készíti elő könyve alaptézisét: a 21. századra ez a gyorsuló tempóban táguló törésvonal már teljesen elválasztja egymástól a múltat és a jelent. A szétkapcsolódás/eltávolodás végső oka pedig az, hogy a társadalmi lét új fejleményeinek nincs olyan történeti előképe, amelyek segítségével a múlt felől lehetne megérteni a jelent:

⁹ Simon 2020a.

¹⁰ Simon 2013a.

¹¹ Simon–Kuukkanen 2015.

¹² Simon itt közel kerül a történeti művelet természetéről gondolkodó De Certeau-hoz, aki szerint a múlt elsősorban a *különbség megjelenítésének* eszköze – miközben a tényleges változás jelzése eltávolodással történik (idézi: Gyáni 2020: 252).

a változást előzmény nélkülinek (unprecedented change) kell tekintenünk, emiatt szükségszerűen át kell alakulnia a történeti érzékenységnek is. S miközben a jövőforogatókönyvek vagy a civilizáció haláltáncában, vagy egy poszthumán „előre menekülésben” keresik a jelen logikusnak tűnő folytatását, Simon egy neologizmussal a történetfilozófiai nézőpont kvázi-szubsztantívává válása mellett érvel. Úgy látja, továbbra is mozgásban, mechanizmusban, mintázatokban, átfogó sé mákban gondolkodunk, hogy képesek legyünk közelebb kerülni az emberi viszonyok időbeli változásához (ahogyan azt egykor Arthur C. Danto az analitikussal szemben meghatározott szubsztantív történetfilozófiától elvárta), ám napjainkra a múlt, jelen és jövő közti fejlődési kontinuitás megszakadása miatt ellillant a valódi, megragadásra érdemes és alkalmas lényeg (proper substance) – immár nem tudunk az elemzés tárgyaként „ontológiai szubjektumot” azonosítani.

Mi jellemzi az ekképpen kvázi-szubsztantívává vált történetfilozófiát? A kiindulópont az az alaphelyzet, hogy a visszatekintő, múltértelmező (retrospektív) tárgyazonosítás és az előretekintő, jövőkereső prospektív szemléletmód eltávolodása magából a történelemből egy, a korábbi gondolkodási szabályokat átíró „szétszakított egyedüliséget” (disrupted singular) teremt, a korábbi identitásviszonyok alapos újrendezésével. Kinek a történelme? Ki az a „mi”? Milyen és melyik történet, illetve múlt a „miénk”? Milyen ontológiai szubjektum tapasztalása adja a nyersanyagot a megértéshez, különösen ott, ahol a megértendő dolog előzmény nélküli?

Simon úgy látja, a válaszhoz szükségünk van a múlt egy korábban nem azonosított értelmezésére, megragadási formájára is. Szokásszerűen és jellemzően a magáról jelenlévőségével tanúskodó múlthoz (present past) alakítunk ki viszonyt. Ennek egyfajta ellentétéként tekinthetünk egy újfajta múltkonstruálásra, amelynek során a (még nem létező, de határozott kontúrokkal elképzelt) jövő felől próbáljuk előidők kulisszáit felépíteni, mintha egy majdani közösség tekintene vissza saját régmúltjára – de csak miután már eltávolította, elkülönítette, le választotta magáról a ténylegesen megélt múltat (dissociated past),

Simon erre az újfajta múltképzésre a teológiából importált „apofatikus” jelzőt alkalmazza,¹³ és úgy látja, hogy a „mi/miénk tudat”, a múlt birtoklása vagy a múlt-élmény nem szorul a senkiföldjére az apofatikus és a jelenlévő múlt között, hanem egyenesen e kettő kölcsönös függése (interdependence) és szoros összefonódása (intertwinement) formálja a múlthoz való aktuális viszonyunkat. Emiatt érdekes felismerni, hogy a történettudomány többlépcsős intézményesülése mindig magában hordja a veszélyt, hogy valamelyik (jellemzően a hagyományos) megközelítésmódot és valamelyik rekonstrukciót emeli kizárólagossá. Ezt a csapdát pedig csak akkor tudjuk elkerülni, ha a történeti tudástól kötelezően

¹³ Istenről vagy pozitív érvekkel, katafatikus módon lehet beszélni (via affirmationis), vagy apofatikusán, amely túllép a fogalmakon és tagadásokkal ragadja meg azt (via negationis), s végül az analógiák, metaforák, hasonlatok használatával (via eminentiae). Az apofatikus látásmód könnyen sodródik közel a misztikához.

azt várjuk el, hogy minden pillanatban lényegileg (alapvető természeténél fogva) versenyhelyzetben legyen (essentially contested historical knowledge).¹⁴

Innen nézve és ezeket a kifejezéseket használva belátható, hogy a történelmi tapasztalat komplexebb megértését kínáló fogalmi keretrendszer megújítására a historiográfiának is szüksége van (mindezzel a könyv második része tusakodik).

A leírásra ráépülő értelemadás (sense making) műveletei a korábbi statikus pozícióból mostanra sokkal dinamikusabb szellemi porondra sodródtak át. Itt már a történelmi tudás építőkockái is versenyeznek egymással: rendre megkérdőjeleződnek a magas szintű elfogadottságba fagyott kifejezőképesség egyes darabjai, újralátogathatóvá válnak a rögzített/intézményesített jelentések és az írásban kísértő történelmi közleménytömeg. A korábbi értékelési kritériumok, az igaz-hamis ítéletek értelemszerűen kevésbé fontosak, mert úgyis ideiglenesek. Átjár egymásba a reális és irreális.

Ha a tapasztalat a világgal való *általános* találkozás, töpreng Simon, a történelmi tapasztalat a múlttal (pontosabban: a múlt fennmaradó részével) való *különös* találkozás – és csak az él tovább tapasztalatként a lehetséges találkozások nagy számából, amelyet átélője kifejezetten tapasztalatként azonosít/él meg/tudatosít. Ezekben a pillanatokban a tudás és a nem-tudás is megnyilvánul, így az értelemadás zavarai és korlátai szükségszerűen felértékelik a megismerés esztétikai oldalát: a tapasztalatszerzés alanyától és a tapasztalati szituációtól függően a dolgok fennköltnek, magasztosnak, félelmet, szorongást keltőnek vagy a fentiekhez hasonlóan mutatják magukat. S ha következetesek vagyunk, a történelem etikai dimenziójának lényegét jelentő motivációs mozzanat is sokkal inkább a jövőből vezethető le, mint a múltból. Talán itt érezhető leginkább, miért és milyen mértékben vált az elmúlt évtizedek elméleti-történelmi útkereséseinek legfőbb hibájává, hogy a jövőkép alapvető szerepe kapcsán érzéketlenek maradtak (s ugyanez igaz a politika világára, amelynek mélyülő krízise ma már nem kérdés).

Ezek után beszélhetünk-e egyáltalán még *történelemről?* – teszi fel a kérdést Simon Zoltán Boldizsár a provokatív zárófejezetben, világossá téve, hogy mögötte nem lapul olyan implicit állítás, amely a történelem végét tételezné, Fukuyama nagy és atomjaiig vitatott tézisére emlékeztetve. Nem az záródik le, amire egykor elkezdtünk történelemként tekinteni, s nem is marad utána légüres tér. Arról van szó, ha jól értem a szerzőt, hogy a történelemnek ez a nyugati történetírói hagyományból kinövő és napjainkig számtalan alakváltozaton átmenő fogalma szerinte immár megérett egy Thomas Kuhn-i értelemben vett

¹⁴ Érdekes, hogy a Tengelyi László két munkáját is érvelésébe emelő szerző itt nem használja Tengelyi *világvezérlés*-fogalmát. Pedig az, máshonnan kiindulva, remek iker-argumentum lehetne. Elég, ha a posztumusz kötet (Tengelyi 2017) fülszövegére pillantunk, hogy belátható legyen, mennyire termékeny és szinoptikus megközelítés az övé. „Mivel véges sok tapasztalat alapvetően különböző végtelen eszmékkel is összeegyeztethető lehet, ezért különböző világvezérlések lehetségesek. Összeütközéseik alkalmat adnak egyre újabb világvezérlések kialakulására. Elengedhetetlen ugyan a vetélkedő világvezérlések közti választás, de az is szükséges, hogy érintkezésbe lépjünk az ellenfél világvezérlésével, ha távolságot tartva is, de állandó kapcsolatban maradjunk vele.”

paradigmaváltásra.¹⁵ Az arisztotelészi fizikai világgép nem megszűnt, hanem feloldódott a newtoniban, emez meg később az einsteiniben, mert szaporodtak a régi modellekben nem feloldható ellentmondások (anomáliák). Ehhez hasonlóan vezetnénk napjaink előzmény nélküli változásai ahhoz, hogy egy másféle (előzmények ismeretében és felhasználásában képzett) tudás birtokában megkonstruált fogalmi építmény helyett annak egy kifinomultabb és összetettebb utódja kínáljon keretet a múltat és a jövőt az előzményekhez képest alternatív módon összekapcsoló gondolkodáshoz.

Csakhogyláthatóan a paradigmaváltás előtti állapotban vagyunk még. Érezzük, hogy valami nincs rendben, de még nem tudjuk megnevezni azt a minőséget, ami felülírja, magába olvasztja, átprogramozza a régit. Megfelelő terminus nélkül pedig csak az érzékenység marad, szövetségeseivel, az apofatikus körülírással. Nagyjából ugyanide jut Siegfried Zielinski *Vorzeit–Nachzeit* fogalompárja is.¹⁶ Zielinski azt az élményt jeleníti meg, amelyben az identitását kereső szubjektum a „merre tartunk, hová vezet minket a világ” kérdéseire választ keresve egyre kevésbé érzékeny arra, hogy milyen utóidő (*Nachzeit*) részese, ám egyre inkább foglalkoztatja, hogy minek lesz az előideje (*Vorzeit*) a jelen. Ez a pozíció pedig valóban nem egy *történelem utáni* (poszthistorikus) állapot érzetét és hangulatát sugallja, hanem az idő egy olyan metszetét teremti meg, amelyben inkább a „kezdet”, a „szabadság” és az „útválasztás” allúziói erősek.¹⁷

¹⁵ Kuhn 1984.

¹⁶ Zielinskiről lásd Sörös 2011. A médiaarcheológiai és/vagy posztmédiánarratívának (amelyből Zielinski jön) az érvényessége vagy izgalmas „átjárása” a történelemelméleti szcénába nem véletlen: ami a személyes tapasztalat világában igaz, az médiatartalomként közvetített tapasztalatként jelenik meg, közösségivé tágítva az érzékelés individuális terét.

¹⁷ Emiatt kínálkozik indokoltnak a marxi *bon mot* felidézése arról, miért érdemes előtörténetként kezelni a múltat, a jövőre pedig valamikortól „az emberiség valódi történeteként” tekinteni, már amennyiben képesek leszünk eljutni „a szabadság birodalmába”. Akár ennek a parafrázisának is tarthatnánk Tengelyi Lászlónak a fenomenológiai diskurzust tovább lendítő és megújító, szintetikus gondolatát. Miklós Tamás ihletett tolmácsolásában: „a múlt és jelen viszonyából adódik, hogy a lét éppen adott totalitása sohasem meríti ki a világ lehetséges teljességét, mert ez minden éppen adotton túlmutat, ahhoz képest transzcendens, s az a múltbeli lét totalitásán túllépő jelen totalitásához képest is. A »lét« és a »létező« platóni-neoplatonikus eredetű fogalmait, a schellingi létmetafizika alapfogalmait így egy harmadik fogalom, a »létfölötti« teszi teljessé. Jövőre nyitottságában a világ »létfölötti«, s csak annyiban kötődik a léthez, amennyiben a transzcendencia, az adotton túllépés képessége e létben megjelenik. Éppen emiatt olyan törekeny a világ e »létfölöttiségében«: mert feltétele a szabadság, az embernek a mindenkorin adotton túllépni képes ereje. E szabadság nélkül bármikor visszahullhat a pusztán természeti állapotba, ami világ előtti állapot, hiszen a természeti állapot világa is az emberi szabadság világának múltjaként lehetett csak maga is világ”. (Miklós 2014.) És egészen távoli diszciplináris mezőből is érkezik ide irányuló üzenet. A pszichológus Peter Lauster például úgy látja, hogy a „tulajdonképpen önmagunkká válás” (ami afféle „második születés”) csak az „önállóságát felfogó ember” sajátja: az egyetlen út a boldog, szabad és intenzív élethez (Lauster 1998). S ha már versengő világvázlatok, akkor illesszük ide egy 1977-es Pilinszky-interjú sorait is, aki azzal a gondolattal játszik el, hogy az „emberiség valódi története” talán abból érthető meg és írható le, hogy miket indított el Bach hallgatása szerte a világon. (Török [szerk.] 1983: 86–90).

Talán kiderült az eddigiek nyomán, hogy Simon Zoltán Boldizsár könyve iróztatosan nehéz szöveg, embert próbáló olvasmány. Váratlan popkulturális utalásai segítenek ugyan egy-egy helyzet, egy-egy különös nézőpont megragadhatóságában, és oldják a terminológiai feszséget, de a Harry Potter Lord Voldemortja, Tarzan, az Anti-Nowhere League angol punkbanda, a Westworld öntudatra ébredő robotlánya, Dolores vagy a Terminátor-filmek T-1000-ese nem segít abban, hogy otthonosan mozogjunk az elméleti-fogalmi absztrakciók neologizmusokkal fűszerezett terében, a sokszor körköröségük miatt elnehezedő, de minden pillanatban feszes pontosságra törekvő kifejtések, a lényegi állításokhoz való eljutást nehezítő és lelassító negatív argumentumok kavargása között. Olyan gyakori és tipikus szerzői fordulat, hogy a „dolog, amiről beszélek, nem ez, de nem is az”, hogy sokszor túl sokáig tart eljutni a „hanem”-ig, mert közben át kell döcögünk azoknak a gondolkodóknak a szántásain és vetésein, akiknek a vállán állva válnak megjeleníthetővé a pozitív kifejtések. Nagyon-nagyon alapos, precíz, jól körbebástyázott, megkomponált szerkezetet és szöveget kapunk így, amely ismétlésekkel és előre-hátrautalásokkal, szövegközi összefoglalásokkal, kiemelésekkel, tételmondatokkal vezet végig magán. A szerző igazi útítársai talán csak azok az olvasók lehetnek, akik ugyanezt a filozófiai konyha- és formanyelvet beszélnek, nagyon hasonló kérdések és problémák foglalkoztatják őket, és ugyanazon az elmélettörténeti hagyományon rágták át magukat, a nélkülözhetetlen kritikai és összehasonlító attitűddel felszerelve. Itthon talán néhány tucat név merülhet fel, Kisantal Tamástól Szijártó Istvánon és Gyáni Gáboron át a Tengelyi-iskola feketeöves, mai napig aktív tagjaiig. E recenzió szerzőjeként kívülállóan érzem magam, és nem vagyok biztos abban, hogy megfelelő arányokkal és hangsúlyokkal sikerült kivonatolnom a szöveget, amelynek a követése és átélése még magyarul is nehézséget okozott volna (ami az itthon megjelent korábbi Simon-tanulmányok átszalazásakor bizonyítást is nyert). Így az a reflexiócsokor, amit befejezésül átnyújtok, inkább csak óvatos felvetések sora arról a teraszról, ahonnan én szemlélem a könyvben megjelenített, valóban nyugtalanító és időszerű kérdéseket.

Simon teljes gondolati felépítménye azon nyugszik, hogy napjainkban a változásoknak a könyv címébe is beemelt „példa és előzmény nélküli” (unprecedented) helyzetében találjuk magunkat. Érdekes módon egyedül ehhez az alap-tézishez nem tartozik meghatározás, kifejtő-körüljáró magyarázat, az érintett szubjektumok azonosítása, az életvilág azon osztályainak megjelenítése, amelyre az állítás érvényes. Másképp fogalmazva: Simon egyedül a legfontosabb fogalom használatakor axiomatikus. Nem derül ki, kinek a megéléséről van szó: a történelem alanyaként változásokat felfogó embereké *általában*, vagy a történelmet narratíván megalkotó történész-céh tagjaié speciálisan, netán a történelem elméletének alapkérdéseivel vagy a történetfilozófiai interpretációkkal tusakodóké? Vagy ez már egy aggregált, objektív állítás a világállapotról magáról, amelyet annyira banálisan igaznak kell tartanunk, hogy felépíteni sem kell az érvényességét és modalitásait, s azt sem kell vizsgálni, hogy hol és mennyire igaz? Elég kimondani, hogy antropocén, vagy klímaváltozás, és úgyis tudjuk, miről van szó?

A hiányérzetet nem pótolja, hogy van erős fogalmi előzmény, amelyről hallunk is: amikor Alain Badiou a történeti anyag egy részére az „evental” jelzőt használja, akkor annak esetiséggel (sőt, talán esetlegességgel is) magyarra fordítható tartalmával a történések egyedi természetére, egyediségére, vagyis ívbé (trajektóriába), dramaturgiába, idősorba, szerialitásba illeszthetetlen mivoltára utal (101).

De milyen változás előzmény nélküli ma, ami korábban nem volt az, milyen változás volt korábban előzmény nélküli, ami napjainkban már nem az, mely területeken veszett el mára a változások előzményeinek reflektálható érvényessége, ami régebben megvolt, és milyen tudás birtokában válnának előzmény-azonosítással megérthetőbbé olyan változások, amelyekkel most nem-tudásként szembe-sülünk? A változás előzménynélküliségének fogalmát megalkothatóvá tévő tényeket és modelleket (akárcsak az előzmények ismeretén alapuló történeti reflexiót) le kell tudni horgonyozni a történelemtől való hétköznapi tudás nagyjából konszenzuális ismerettömbjeihez. Nincs kétféle előzmény- és változások fogalom, kétféle nyelven, amely mást jelent a történetírásban, és mást a történetfilozófiában.

Ha tudnánk, hogy mit értsünk pontosan a változás előzménynélküliségén, akkor tudnánk a szerzői tételt elaborálni, vitatni vagy cáfolni. (A falszifikálhatóság, mint tudjuk, nélkülözhetetlenebb instancia, mint a verifikálhatóság). Így aztán öngyilkos vállalkozás lenne (például klímakontextusban) értelmezni az előzménynélküliséget akkor, amikor például éppen a felmelegedés-lehűlés ciklusváltozásairól termelődik egyre több faktuális tudás.¹⁸ Ha a felmelegedésnek ez a tempója és mértéke nem előzmény nélküli, mert csak a homo sapiens 300 ezer éves történetében többször is megtörtént hasonló, amelyről ráadásul már tudunk, akkor a változásnak melyik *aspektusa* előzmény nélküli? Antropogén mivolta, illetve az emberi tényező hozzájárulása? Sebessége? Földrajzi kiterjedése? Kozmikus kontextusa? A fenyegetés mértéke, mert most sokkal komplexebb épített világban éri el a soha nem volt demográfiai magasságban járó emberiséget? Netán a változás előrejelezhetetlensége?

Sokkal egyszerűbb dolgunk volna Yuval Noah Hararival, aki látszatra módfelett hasonlót állít, mint Simon: „Először a történelem során semmiféle elképzelésünk nincs, hogyan fog 30 év múlva kinézni a világ.”¹⁹ Elég azokat a pillanatokat kiemelni az időgyenesen, ahol pontosan ugyanúgy nem volt elképzelésünk a 30

¹⁸ Belátható, hogy egymásra ráépülő, de különböző tudásformákat jelent a ciklusok meglétének felismerése, a ciklusok kronológiai azonosítása és pontosítása, s végül a *ciklusváltozások azonosítására* való képesség. Utóbbi szép példája az a friss tanulmány, amely nemcsak azt volt képes azonosítani, hogyan változott egymillió évvel ezelőtt a 41 ezer éves eljegesedési ciklus 100 ezer évről (és így vastagabb jégtakarókat hozóvá), hanem azt is, hogy kizárható a kozmikus magyarázó ok, mert azonosítható, miért és hogyan történt mindez. Egyszerűen „elfogytak” a jégképződés helyein a lazább rétegek, és a jég immár sokkal nehezebben lecsiszolható kőzeteken lassabban mozogva a tengeri áramlatokat és a hőmérsékletet is átalakította. Yehudai 2021.

¹⁹ Steve Paulson interjúja: Yuval Noah Harari Is Worried About Our Souls. The Big-data Makeover of Humanity could be a Recipe for Disaster. *Nautilus*, 2018 Dec.27. <https://nautil.us/issue/67/reboot/yuval-noah-harari-is-worried-about-our-souls>

év múlva valamilyen világról, mint most, és máris látható, hogyan tette ismét komolytalanná magát a populáris leegyszerűsítések mestere.

Simontól távol állnak az ilyen zsákutcák (még ha a jövőre vonatkozó elképzelések közül nála is elsősorban disztópiák, poszthumanista forgatókönyvek és eszkatologikus-apokaliptikus látomások jelennek meg). Maga is komoly harcot vív a leegyszerűsítések bajnokai ellen, különösképp, ami az antropocén fogalmának inkonzisztens és reflektálatlan használatát illeti. S ha meg is kapnánk tőle a választ a változás előzménynélküliségére vonatkozó felvetésre,²⁰ mögöttük még nyugtalanítóbb értelmezési kérdések vetődnek fel.

Tudjuk-e még úgy gondolati építményekbe szerkeszteni a rendkívül magas absztrakciós szintű „változás” vagy „múlt” kifejezéseket, hogy azokat osztatlan minőségként használjuk elsőszintű fogalomként? Létezik természetesen a változásnak és a múltnak egy legáltalánosabban dekódolható jelentése, amitől értjük egymást a használatukkor. Ám szofisztikált gondolatmenetekben gyakran már nem elégséges pusztán odavetni e szavakat. Egy rendszerszemléletű gondolkodás például úgy tekint az egymásra következő rendszerállapotokra (köztük a társadalmi rendszerek világára is), amelyekben mindig vannak különböző paraméterek mentén megragadható és jellemezhető állandó, módosuló, átalakuló és új elemek és elemközi viszonyok, a maguk attribútumaival, intenzitás-különbségeivel, a térhez és az időhöz való eltérő viszonyokkal. Ezek mind különböző változásformák. Van, hogy egy struktúra fenntartását segítik, van, hogy épp szétszakítják, megszüntetik azt (ilyenkor nevezzük diszruptívnak). Olykor hiába konstatálhatjuk a változást, különösebb jelentősége nincs az erők játékában, máskor viszont transzformatív, mindent vagy valamit át is alakít maga körül. Minden változásnak úgy is rendszertermészete van, hogy rendszerkörnyezete különböző pontjaira másként hat. Az emberi történelemben a változás nem is a főesemény maga, amely jelentésteli, hanem az arra adott válasz: a változásokhoz való igazodás, alkalmazkodás, vagyis az *adaptáció* formái és mértéke.²¹ Az adaptációképességet meghatározó rezilienciaképesség és annak környezeti, technológiai, kulturális, társadalmi, etikai összetevői, amelyek különböző helyzetekben különböző mértékben hatnak. Nos, minek a változásáról beszélünk, s a változás melyik aspektusáról? És az ekképpen azonosított változás mely karakterisztikájára lesz érvényes az előzménnyel bírás vagy az előzménynélküliség kritériuma? Párbeszéd ismét csak akkor indulhat el, amikor ezt pontosan tudjuk.

És elbizonytalanító a „múlt” használata is. Nem a különböző (jelzős szerkezetű) „múltak” elburjánzásával, hanem amikor úgy kerül fogalmi szerkezetbe, hogy

²⁰ Simon ehhez talán egy lépéssel közelebb jut 2020-as könyvében (Simon 2020b), amelyet tekinthetünk az itt tárgyalt mű szerves folytatásának. Ebben a „változás” helyett a történeti események speciális osztályát, a „korszakos eseményt” (epochal event) állítja a középpontba; a küszöbértékek átlépésével beinduló nagy átalakulásokat, amelyek *korábban elképzelhetetlen*, korszakos átrendeződést, transzformációt hozhatnak.

²¹ Jellemzőnek gondolom, hogy a szerzők és a kulcsfogalmak indexelt mutatójában nem is szereplő adaptáció egyetlen alkalommal szerepel a könyvben, az 58. oldalon, egy Runia-locus kapcsán, hogy t. i. a „kulturális evolúció adaptációs erő”.

túlzott általánossága alkalmatlanná teszi, hogy ráépülő másodlagos fogalmak váljanak a révén érthetővé. Az „újat” keresve nem „a múlthoz”, mint olyanhoz alakítunk ki viszonyt, hanem a múltnak csak ennek a speciális problématerében jelen lévő, ható, értelmezhető elemeiről. Nem általában, hanem nagyon konkrétan. Simonnal együtt túlléphetünk azon a naiv interpretáción, hogy tekinthetünk minden jelenállapotra valamilyen korábban indult folyamat végéként. De így egy olyan intellektuális mezőre jutunk, ahol egy megismerési szituációban a vizsgált változás fogalmi megragadásához, a megértéshez vagy a cselekvésválasztáshoz mozgósított elemek egy része nem a múlt mint olyan, hanem a múlt *valamilyen aspektusa* felől érkezik. S még szemcsésebb lesz az értelmezési tér, ha mindehhez identitásstruktúrákat kapcsolunk. Hiszen az ismeret, a tudás, a tárgy- és eszközkörnyezet csak az egyik fele az értelemadásnak – hogy ezekhez milyen jelentések kapcsolódnak, az egyénektől, csoportoktól és az ő cselekvésválasztási helyzeteiktől függően rendre más és más. Nem mindegy például, hogy valamilyen partikularitás, vagy a nembeliség felől indul az értelmezés (melyik „mi”?). Más attitűdök más kontextusokat teremtenek a múlthoz való viszony kialakításának különböző módozataikor (attól függően, hogy múlt-élmény felidézéséről, megosztásáról, a múltra való reflexióról vagy múlt-teoretizálásról van szó).

Az csak a kisebbik gond, hogy a gyűjtőkategóriaként felfogott múlt annyira átfogó értelmet hordoz, hogy már nagyon sok egyedi szituációt nem fed le varratmentesen. A probléma nagyobbik része abból fakad, hogy *a változást meghatározó erők játékában a múlt csak az egyik elem*: nem univerzálisan ható ágens vagy aktor, hanem egy hatáscsokor egyik szála, darabkája, összetevője. Egészen pontosan *a múlt használatának képességéről* van szó: olyan evolúciós sikertényezőről, amit magát is csak történetiségében tudunk igazán megérteni. Kardos Lajos az állati emlékezetéről írt posztumusz könyvében²² ezt úgy fogalmazza meg, hogy az állati memória kialakulásával a „pillanatnyilag adott ingerkörnyezeten túli” elemek is bevonhatóvá váltak a cselekvésválasztásba, az aktuális helyzetben felhasználható memóriatartalmak mozgósításával. Belátható, hogy a személyesen megőrzött múlt aktualizálható darabjai így potenciális erőforrások a túlélési játszmákban – ahogy a kollektíven megőrzött múlt aktualizálható darabjai is potenciális erőforrások az érintett csoportok jövőalkotásában. Ezért van az, hogy a történelem munkája (is) a jövőképességet erősíti.

Ilyenformán mondhatnánk azt, *hogy a történelemelmélet a jövőképességet erősítő történeti kutatásokat erősítheti* – de nem szükségszerűen. Ezt maga Simon is így látja: „a történetírás, mint minden egyéb akadémiai gyakorlat, nem pusztán

²² Kardos 1988. Érdekes, hogy mai értelemben használt történelem szavunk pedig Arisztotelésznek az állatok történetéről írott munkájában jelenik meg. Ebben az *ιστορία* egyaránt jelenti a vizsgálódást, kutakodást, az ebből származó tudást, de még a tudás birtokában megformált ítéletet is.

gyakorlati, hanem egyszersmind elméleti vállalkozás is – mégis remekül megvan a nélkül a történetelmélet nélkül, ami a tárgyává teszi”.²³

Emiatt tudunk a történetelméletben vagy a történetfilozófiában elszakadni a jövő-nézőponttól, hogy aztán zajosan ünnepelhessük a „visszatérő jövőt”, mint Simon – csakhogy a történeti tudat és a történetírói praxis világában a jövő „sohasem mehet el”. Az emberi cselekvés maga az, amely a mindenkor adott valóságot is a jövőre fókuszáltan érzékeli. Ezt az agykutató, John Eccles úgy fogalmazta meg aforisztikusan: „az emberi agy a jövőben él”. A „nagy történelem” kutatója pedig így: „az információs viselkedés olyan evolúciós/adaptációs különösége az idegrendszernek, amely a regenerációnál magasabb rendű mechanizmust teremtve képes a valóság megelőző tükrözésén keresztül elkerülni a veszélyhelyzeteket”.²⁴ S emiatt lehetnek alternatívák a jövők: hiszen a cselekvésválasztás függvénye, hogy melyik lehetőség aktualizálódik.²⁵ S emiatt lelhetjük fel bármilyen múlt-összetevő mozgósításában bizonyos *lehetséges jövőállapotok kizárásának szándékát* a cselekvés adott irányú befolyásolásával – amiben nem lehet nem ráismerni az „apofatikus” megközelítésmód sajátosságára.²⁶ A történettudomány feladata, hogy iparszerűen bővítse az ismeretek jelen nem lévő készletét a múltból származó ismeretekkel – azzal a különbséggel, hogy potenciális nyersanyagot gyárt, amelynek elemei csak különböző speciális tudásigények függvényében aktualizálódnak. Ahhoz azonban, hogy e nyersanyagokból valódi, élő tudás legyen, időnként olyan távolságba kell tudni kerülni tőlük, hogy jól essen visszatérni. Simon Zoltán Boldizsár e könyve és azóta is gyarapodó, alakot öltő életműve a legjobb példa rá.

Lám, ilyen irányokba vezet, ha olyan, „történész körökben ritkán tudatosított elvi kérdésekkel foglalatostok(unk) [...] melyek ismerete nélkül is lehet történelmet írni, de talán nem árt tudni a létezésükről, mivel láthatatlanul is ott munkálnak minden egyes gondolati rezdülés és minden egyes leírt mondat mögött”.²⁷

Z. Karvalics László

²³ Simon 2013b: 88. Tegyük hozzá: ezt ugyanúgy elmondhatnánk a történetfilozófiáról is. Minden további nélkül lehet úgy történelmet művelni és történelemről gondolkodni, hogy a kutatói én nem reflektálja azt, hogy állításai milyen filozófiailag releváns kontextusban érvényesek. Vagy ha egyébként jól megszerkeszt a rendelkezésre álló ismeretelemekből narratív rekonstrukciókat, elboldogul akkor is, ha nem fürkészi szakadatlanul, vajon milyen (mondjuk „nyugati” vagy „felvilágosodás utáni”) hagyományt követ.

²⁴ Részletesebben: Z. Karvalics 2014.

²⁵ És ezért áll többes számban a jövőműveltség (futures literacy) fogalmában a jövő: hiszen a jövőműveltség kiindulópontja annak megértése, hogy számos, egyidejűleg megalkotható alternatív/hipotetikus jövőállapotból formálódik majd ki valamelyik: a sok közül egy, olykor az elképzelt jövőforgatókönyvek hibridje, de az előre nem látott vagy rosszul felmért okok miatt akár egészen váratlan forgatókönyvek is életre kelhetnek.

²⁶ Bátran tekintsünk már így a történetiségként értelmezhető legősibb gyakorlatokra is: az elődök és ősök listáinak rituális recitálása többek között az endogámia-kockázat génhibás utódban kifejeződő veszélyének elkerülését (is) szolgálja.

²⁷ Gyáni 2020 (a bevezetésnek a könyv fülszövegébe és beharangozóiba kiemelt tételmondata).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Gyáni Gábor 2020: *A történelmi tudás*. Osiris, Budapest.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.) 2006: *Történelmelmélet I–II*. Osiris, Budapest.
- Kardos Lajos 1988: *Az állati emlékezet*. Akadémiai, Budapest.
- Kuhn, Thomas S. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest.
- Lauster, Peter 1998: *Az Én megerősítése. A magunkra találás mint második születés*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Simon Zoltán Boldizsár 2011: A történelmelmélet önigazolása. *Aetas* (26.) 4. 174–184.
- Simon Zoltán Boldizsár 2013a: Reflexivitás a történetírásban. *Korall* (14.) 52. 169–186.
- Simon Zoltán Boldizsár 2013b: Amire a történetírás elméletei nem képesek (és amit mégis elérünk másképp). *Korunk* (24.) 1. 87–93.
- Simon, Zoltán Boldizsár 2020a: The Limits of Anthropocene Narratives. *European Journal of Social Theory* (23.) 2. 184–199. DOI: 10.1177/1368431018799256.
- Simon, Zoltán Boldizsár 2020b: *The Epochal Event: Transformations in the Entangled Human, Technological and Natural Worlds*. Palgrave, Cham. DOI:10.1007/978-3-030-47805-6.
- Simon, Zoltán Boldizsár – Kuukkanen, Jouni-Matti 2015: Introduction: Assessing Narrativism. *History and Theory* (54.) 2. 153–161 DOI: 10.1111/hith.10750.
- Sörös Zsolt 2011: Z, avagy egy elfelejtett utópia archeológiája. *Tranzitblog* 2011 július 14. http://tranzitblog.hu/z_avagy_egy_elfelejtett_utopia_archeologiaja – utolsó letöltés: 2022. február 20.
- Miklós Tamás 2014: Tengelyi László (1954–2014). *Holmi* <https://www.holmi.org/2014/10/miklos-tamas-tengelyi-laszlo-1954-2014> – utolsó letöltés: 2022. február 20.
- Tengelyi László 2017: *Őstények és világvázlatok*. Atlantisz, Budapest.
- Török Endre (szerk.) 1983: *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*. Magvető, Budapest.
- Yehudai, Maayan et al. 2021: Evidence for a Northern Hemispheric Trigger of the 100,000-y Glacial Cyclicity. *PNAS* November 16, 2021. 118. (46.) e2020260118; DOI: 10.1073/pnas.2020260118.
- Z. Karvalics László 2014: Az információ-történelem, mint „Big History”. *Világtörténet* (36.) 1. 5–26.